

ІВАН РОМАНОВИЧ ВИХОВАНЕЦЬ

(09.10.1935 – 09.01.2021)

9 січня 2021 року пішов з життя Іван Романович Вихованець – один з найвидатніших мовознавців другої половини ХХ – початку ХХІ ст., автор фундаментальних праць з теоретичної та функційної граматики, засновник семантико-синтаксичного напрямку, завідувач відділу граматики, головний науковий співробітник Інституту української мови НАН України, заступник головного редактора журналу «Українська мова» (з часу заснування (жовтень 2001 року) до 2018 р.), член редакційної колегії видання «Лінгвістичні студії – Linguistic Studies» (Донецький національний університет імені Василя Стуса), член граматичної комісії при Міжнародному комітеті славістів (2008–2014), Почесний професор Волинського національного університету імені Лесі Українки (2002), Лауреат премій НАН України ім. І. Я. Франка (1989), ім. О. О. Потебні (2004), член-кореспондент Національної академії наук України (1992).

Іван Романович Вихованець народився 9 жовтня 1935 року в с. Колосова Кременецького району Тернопільської області в сім'ї селян.

Після закінчення Кременецького педагогічного училища (вересень 1950 р. – липень 1954 р.) вступив до Кременецького педагогічного інституту на філологічний факультет (вересень 1954 р. – серпень 1956 р.), а вже з третього курсу – навчався у Львівському університеті імені Івана Франка (вересень 1956 р. – червень 1959 р.), тому що сюди перевели декілька факультетів Кременецького педагогічного інституту, зокрема й українську філологію.

По закінченні університету Іван Романович Вихованець працював декілька років у загальноосвітніх школах та школі робітничої молоді учителем української мови і літератури, викладав німецьку мову (Шумська середня школа робітничої молоді на Тернопільщині (м. Шумськ), Жолобківська середня школа (лютий 1960 р. – серпень 1962 р. (с. Жолобки)), Локнянська восьмирічна школа (с. Локня Кролевецького району Сумської області)). У 1964 р. Іван Романович вступив до аспірантури Інституту мовознавства імені О.О. Потебні НАН України (1 листопада 1964 року).

Успішне навчання в аспірантурі І.Р. Вихованець завершив захистом кандидатської дисертації з проблеми «Синтаксис знахідного відмінка в сучасній українській літературній мові» (1968 р.) і став молодшим науковим співробітником Інституту мовознавства імені О. О. Потебні НАН України, а в червні 1974 року – старшим науковим співробітником цієї установи.

Продовжував активно працювати над проблемами теоретичної граматики української мови, поступово заглиблювався в зіставлення слов'янських мов, встановлення типології мовних одиниць, категорій. У цей час Іван Романович Вихованець на практиці застосував свої знання білоруської мови у прикладному аспекті – 1974 року вийшли «Білоруські народні казки» у видавництві «Веселка», з-поміж яких десять він переклав (у 1983 р. здійснено словачке видання, у 1987 році було друге видання цих казок, де оригінальність перекладів науковця збережена («Carovna pišťala: Biloruske ľudove rozprávky» (Кошіце, 1983. 110 s.)). І.Р. Вихованець переклав цикл поезій Якуба Коласа українською

мовою, які увійшли до книжки «Думка в дорозі», що поповнила авторитетну серію «Шкільна бібліотека».

І. Р. Вихованець застосовував структурно-семантичний підхід до розгляду розрізнених граматичних фактів української мови, встановив цілісність їхніх відношень не лише в самостійній реалізації, а й у межах контекстуального оточення. Уперше концептуально обґрунтував аналітичну синтаксичну морфему як функційно навантажену та диференційно усталену на мовно-синтаксичному рівні одиницю. Такий підхід до розгляду мовних явищ Іван Романович Вихованець узагальнив у докторській дисертації «Функціональна типологія прийменників і відмінків (на матеріалі сучасної української літературної мови)» (1983 р.), яка здобула високу оцінку в наукових лінгвістичних колах і була кваліфікована як така, що започаткувала новий напрям у дослідженні граматичного ладу флективних мов – семантико-синтаксичний. У цьому руслі вийшли друком нові праці вченого: «Система відмінків української мови» (1987 р.), «Частини мови в семантико-граматичному аспекті» (1988 р.), у яких обґрунтована система відмінків із простеженням їхніх первинних і вторинних функцій та з окресленням внутрішньореченнєвої позиційної закріпленості, скваліфікована принципово нова концепція частиномовної класифікації з внутрішнім диференціюванням в ній ядра, напівпериферії та периферії.

З червня 1986 р. до вересня цього ж року І.Р. Вихованець – провідний науковий співробітник Інституту мовознавства імені О. О. Потебні НАН України, а з жовтня 1986 р. – уже завідувач сектору теорії української мови. Лінгвіст активно працював над проблемами типології морфологічних і синтаксичних категорій, розглядав специфіку вияву підрядних і сурядних словосполучень та ін., визначив засадничі принципи створення національної функційної граматики та розпочав роботу над одним із її розділів – синтаксисом.

Прагнучи впровадити напрацьовані теоретичні узагальнення в університетській практиці, Іван Романович Вихованець став завідувачем кафедри української мови Луцького державного педагогічного інституту імені Лесі Українки (тепер Волинського національного університету імені Лесі Українки), перебуваючи на цій посаді з листопада 1987 р. до вересня 1991 р. У цей період науковець стає гостовим професором Івано-Франківського державного педагогічного інституту (нині Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника), Донецького державного університету (нині Донецький національний університет імені Василя Стуса (м. Вінниця)), веде активні діалоги з проблем формально-граматичної, семантико-синтаксичної, власне-семантичної й комунікативної структур речення, зі співвідносності первинних і вторинних словосполучень, з парадигм простого та складного речення, теорії частин мови та ін.

Вчений надзвичайно багато зробив для становлення функційної граматики української мови, кваліфікації її внутрішньої структури, що в його інтерпретації постала з чітко диференційованими завданнями функційної морфології та функційного синтаксису (див.: [Вихованець І. Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови. К. : Наукова думка, 1992. 222 с.] і т. ін.).

У сучасній лінгвістиці ім'я Івана Романовича Вихованця відоме не лише його аналітико-теоретичними напрацюваннями, а й вагомим доробком науково-популярних, синтетико-прикладних студійовань, у яких розгляд відомих, мало знаних та зовсім нових мовних фактів викладено в доступній для читача формі («У світі граматики» (1987; 2015), «Таїна слова» (1990; 2015) та ін.). На початку ХХІ ст. науковець обґрунтував та оприлюднив концепцію категорійної граматики, з окремих аспектів якої виголошено доповіді на декількох конгресах Міжнародної асоціації українців (V – Чернівці, 2002; VI – Донецьк, 2005),

пленумах Наукової ради «Українська мова» (2007, 2009). Остаточо сформува-лися всі параметри й виміри концепції категорійної граматики та й загалом цілісність усього проекту у 2011 році, коли лінгвіст запропонував його для обговорення на засіданні Президії Національної академії наук України. Етапними були також активні обговорення основних напрямів роботи над категорійною граматиною, що відбулися на круглих столах у межах багатьох Міжнародних наукових теоретичних конференцій.

Перу Івана Романовича Вихованця належать науково-теоретичні монографії з проблем синтаксису (Семантико-синтаксична структура речення (1983; у співавторстві)), науково-популярні праці, адресовані працівникам слова, вчителям (Розмовляймо українською: мовознавчі етюди (2012)), науково-навчальні, орієнтовані безпосередньо на студентів, педагогів-словесників (ГраMATика української мови (1982; у співавторстві)), до цього потрібно додати надзвичайно широкий спектр науково-теоретичних статей, присвячених актуальним питанням граMATичного ладу української та інших слов'янських мов. Іван Романович Вихованець першим в Україні опрацював оригінальний підручник із синтаксису для університетів (ГраMATика української мови. Синтаксис (1993)).

Зростання кількості наукових проблем, прагнення до їхнього теоретичного узагальнення й створення національної функційної граматики спонукали Івана Романовича повернутися до Інституту мовознавства імені О. О. Потебні НАН України. Із вересня 1991 р. і до квітня 1992 р. він – провідний науковий співробітник Інституту мовознавства, а з часу створення Інституту української мови НАН України і до липня 2013 року – очолював відділ граматики української мови, був головним науковим співробітником академічної інституції.

Із часу заснування часопису «Українська мова» і до 2018 р. І.Р. Вихованець був членом редакційної колегії, опублікував серію статей з актуальних проблем українського правопису, частиномовної ієрархії та ін. Уперше запропонував новий жанр – мовна мозаїка, започаткував у часописі відповідну рубрику «Мовна мозаїка», у межах якої аналізовані й висвітлювані актуальні питання культури мови, закономірності кодифікації граMATичних форм, окреслювані шляхи конкурентності форм, простежувані випадки неправильного наголошення слів і т. ін. Науковцєві належить також серія мовних етюдів з актуальних питань культури мови і в часописі «Українська мова і література в середніх школах, гімназіях, ліцеях і колегіумах». Підсумком тривалих міркувань над актуальними питаннями правопису, культури мови стала надзвичайно цікава книга «Розмовляймо українською» (2012), за якою на Всеукраїнському державному радіо вийшла рекордна кількість радіопередач.

Тривалий час І.Р. Вихованець був членом Правописної комісії, активно працював над питаннями української пунктуації та загальною структурою українського правопису як член Української національної комісії з питань правопису при Кабінеті Міністрів України (1994–2002 рр.) (Український правопис (проект) (1999)).

За своє життя І.Р. Вихованець опублікував більше 700 оригінальних друкованих наукових і науково-популярних праць, до цього потрібно додати збірки поезій, переклади та багато іншого. За ініціативи науковця та за підтримки його учнів у Волинському національному університеті імені Лесі Українки відкрито ГраMATичний центр, у якому наявний публічний доступ до його книгозбірні, переданої в користування науково-педагогічному й студентському співтовариству самим науковцем. Подібний ГраMATичний центр активно діє в Донецькому національному університеті імені Василя Стуса (м. Вінниця) та інших закладах вищої освіти України.

Науковець брав активну участь у створенні енциклопедії «Українська мова» (К.: Вид-во «Українська енциклопедія» імені М. П. Бажана, 2000. 752 с.) та її наступних доопрацьованих виданнях (2004; 2007), а також у поданому до друку четвертому виданні цієї унікальної та високоавторитетної фундаментальної праці як академічного зразка не лише української енциклопедичної думки, а й усього слов'янського лінгвістичного світу.

Багато часу й активної праці Іван Романович як науковий редактор приділяв роботі над підручниками з рідної мови для загальноосвітніх шкіл (автори Олександра Глазова та Юрій Кузнецов), що посилювало авторитет навчальних посібників від п'ятого до десятого класу. Вони стали переможцями Всеукраїнського конкурсу підручників для 12-річної школи. І сьогодні – активно використовуються у всеукраїнському просторі.

І.Р. Вихованець є також автором поетичних збірок «Славень зажуреній мамі» (Луцьк, 2014), «Ластівка над словом» (Луцьк, 2014), «Весняні коні» (Луцьк, 2014).

Уперше в лінгвістиці Іван Романович Вихованець теоретично й практично обґрунтував спеціфіку семантично елементарного й семантично неелементарного, формально елементарного й формально неелементарного простого та складного речення, визначив ієрархію синтаксичних одиниць, що уможливило виявлення особливостей реалізації формальної, семантико-синтаксичної та комунікативної парадигм речення з окресленням у їхніх межах місця варіацій, модифікацій і трансформацій. Теорія трансформації є викінченою тому, що лінгвіст послідовно розглянув її в частиномовній системі, простежив закономірності семантичного, синтаксичного й морфологічного внутрішньо- й міжчастининомовного її виявів. У руслі сформульованої ним проблематики активно працюють колишні його учні. Науковець підготував дев'ять докторів і дванадцять кандидатів наук, які активно розвивають його творчі ідеї, розширюють обрії граматичних досліджень.

Іван Романович Вихованець засновник і фундатор Волинської граматичної школи.

І. Р. Вихованець робив усе можливе для розвитку лінгвістичної думки, для підготовки фахівців вищої та найвищої кваліфікації для Національної академії наук України і закладів вищої освіти, для підняття престижу вітчизняної науки. Він автор семи одноосібних та написаних у співавторстві монографій, низки науково-популярних видань, підручника із синтаксису, серії наукових праць із фундаментальних питань граматики, культури мови та ін. Його висловлення «Кожне слово рідної мови має неповторну біографію. Воно може наповнюватися як ніжністю серця народу-мовотворця, так і громозвучою ненавистю, гнівом до ворогів. Любов до Батьківщини виявляється в любові до рідного слова. Словом рідним треба дорожити, як честю матері, як совістю, як найвищими проявами народної моралі» відбиває активну позицію науковця протягом усього життя. Адже й справді: «Тільки той, хто виплекав у душі красу рідного слова, зможе проникнутись уявленнями народу про навколишній світ, його думами і почуттями, любов'ю і ніжністю, ненавистю і презирством». І.Р. Вихованець дбав про культуру рідного слова, прагнув умотивувати необхідність дотримання єдиних норм і простежував їхню динаміку у своїх численних публікаціях.

Досягнення І. Р. Вихованця належно поціновані. У листопаді 1992 р. Івана Романовича обрано членом-кореспондентом НАН України як ученого, що подав цілісну концепцію граматичного ладу української мови. За оригінальний розгляд мовних явищ та обґрунтовану цілісність концепції граматичного ладу української мови Іван Романович Вихованець був удостоєний у 1989 р. академічної Премії імені Івана Франка, а в 2004 р. – академічної Премії іме-

ні О. О. Потебні (разом із К.Г. Городенською) за концепцію сучасної української морфології.

Сьогодні, як ніколи, потрібне слово Івана Романовича Вихованця в сукупному його звучанні, послідовному осмисленні, прочитанні від найперших початків до фундаментально довершених академічних спостережень.

Говорити й писати про Івана Романовича Вихованця в минулому часі – відповідально і складно. Відповідально тому, що зроблене цим видатним лінгвістом другої половини ХХ – початку ХХІ століть, важко укласти у звичні рамки академічного дослідника, оскільки діапазон його наукових студій охоплює увесь обшир граматичного ладу української мови, тонкі спостереження над внутрішньою глибиною слова, аналіз динаміки норм слововжитку та багато іншого. Складно тому, що дослідником зроблено надзвичайно багато, що осмислити й узагальнити сьогодні просто не під силу. Його принциповість, наполегливість, новаторський підхід, працелюбність, висока вимога до висловленого будуть і надалі зразком для наслідування. Найкращою пам'яттю про нього є створені праці. Низький уклін і щира подяка йому за все це.

Анатолій Загнітко
Донецький національний
Університет імені
Василя Стуса (м. Вінниця)
Філологічний факультет
Кафедра загального та прикладного
мовознавства і слов'янської філології;
Український мовно-інформаційний
фонд Національної академії
наук України
a.zagnitko@donnu.edu.ua